

DIEREN, MENSEN EN GODEN IN HET OUDE EGYPTE*

JACOBUS VAN DIJK

Zoals in iedere pre-industriële samenleving speelden dieren ook in het dagelijks leven van de Oude Egyptenaren een grote rol. In het populaire beeld van deze oude cultuur voeren vooral tempels, pyramiden en graven gevuld met gouden schatten de boventoon, maar dat is een ernstig vertekend beeld. Bij alle grootse bouwwerken en prachtige voorwerpen, schilderijen, reliëfs en beeldhouwwerken in Egypte zelf en in onze musea is het immers gemakkelijk uit het oog te verliezen dat al deze kunstzinnige pracht en praal het produkt is van een hele kleine bovenlaag, een elite van misschien niet meer dan 2 à 3% van de bevolking van het Nijldal. Het gros van de bevolking bestond uit boeren die zorgden voor de rijke oogsten die Egypte tot de graanschuur van het Nabije Oosten en later van het Romeinse Rijk maakten. Dieren waren in deze boerenmaatschappij alom tegenwoordig en de anonieme, ongeletterde boerenbevolking kwam ongetwijfeld op een veel directere manier met de natuur en de dierenwereld in aanraking dan de elite. Zij heeft echter nauwelijks materiële sporen nagelaten, en zo ontstaat de paradoxale situatie dat onze kennis van de omgang van de Egyptenaren met wilde en gedomesticeerde dieren toch voornamelijk berust op de voorstellingen en teksten in de graven van de elite.

Dat dieren in de Egyptische samenleving een grote rol speelden wordt meteen al duidelijk uit het feit dat ruwweg een kwart van de ongeveer 770 tekens waaruit het hiërogliefenschrift in de meeste perioden bestond dieren of delen van dieren voorstellen. Op de wanden van de graven van de elite wemelt het van de dieren, niet alleen als potentiële dodenoffers die de grafeigenaar ook na zijn dood moeten voeden, maar ook in voorstellingen van de veeteelt, vis- en vogelvangst en de jacht op grotere wilde dieren. Uit deze voorstellingen blijkt dat de Egyptenaren de dieren nauwkeurig observeerden en dat zij niet alleen veel oog hadden voor het kenmerkende uiterlijk van allerlei soorten, maar ook voor hun gedrag. Daarbij is het goed te bedenken dat al deze scènes een doel dienden, nl. het voortleven van de dode in de ideale wereld van het hiernamaals. Dat verklaart waarom veel dieren die wel degelijk in het oude Egypte voorkwamen

* Dit is de (enigszins bewerkte) tekst van een voordracht gehouden t.g.v. Dierendag 2013.

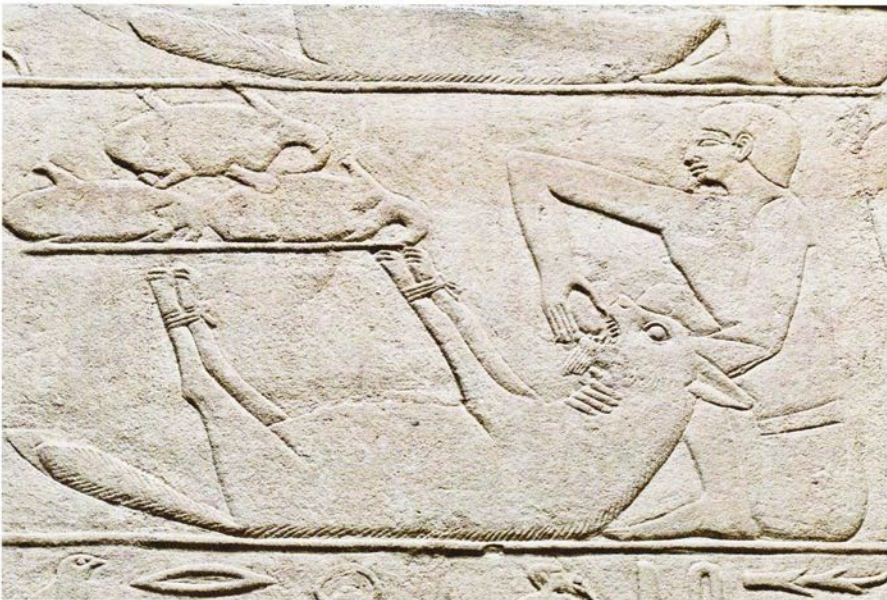
vrijwel nooit worden afgebeeld. Dat geldt vooral voor schadelijke dieren als muizen, ratten of mussen en andere kleine vogels die de graanoogst opeten, of gevaarlijke dieren zoals slangen en schorpioenen. Opvallend genoeg worden sommige dieren ook vrijwel steeds door een bijschrift geïdentificeerd, terwijl andere, zoals de regelmatig afgebeelde egel, nooit zo'n bijschrift hebben. De reden hiervoor blijft voor ons meestal onduidelijk. Hoe realistisch veel voorstellingen ook lijken, toch hebben sommige daarnaast of misschien wel vooral een symbolische betekenis waarvan de finesses ons waarschijnlijk ontgaan. In een bekende scène wordt de graf-eigenaar afgebeeld staande in een papyrusbootje met zijn vrouw en kinderen terwijl hij op vogels jaagt met een werpstok en vissen spietst. Op de voorplecht van het bootje staat soms een eend of een Nijlgans (afb. 1). Dat die daar tijdens de jacht de hele tijd rustig blijft zitten is niet waarschijnlijk en

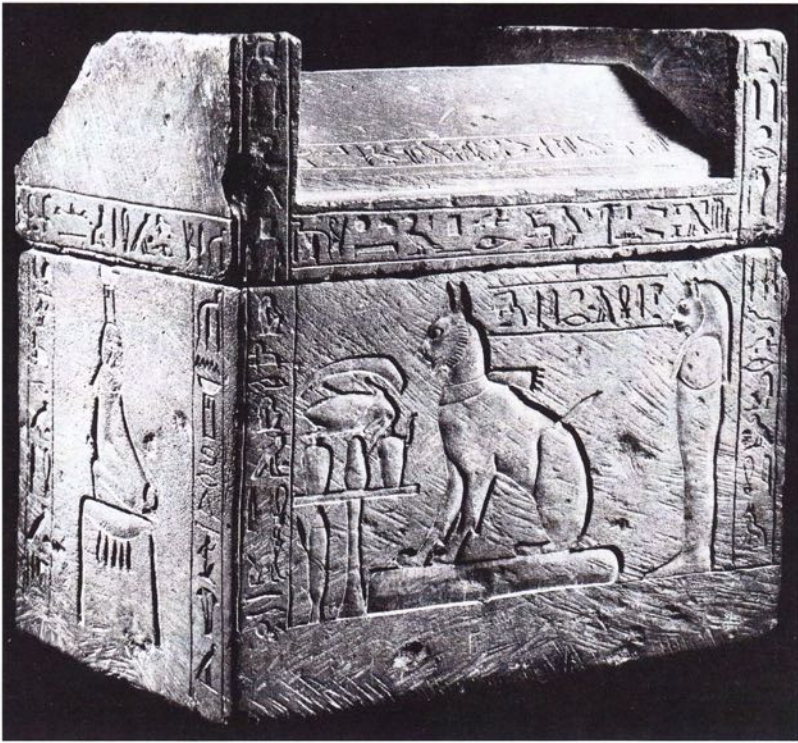
Afb. 1: Nijlgans op de voorplecht van het bootje van de grafeigenaar op vogeljacht. British Museum EA 37977. Uit: R. Parkinson, *The Painted Tomb-chapel of Nebamun. Masterpieces of Ancient Egyptian Art in the British Museum*. Photography by Kevin Lovelock (London, British Museum Press, 2008), blz. 123, Pl. 129.

het ligt daarom voor de hand deze voorstelling niet ‘letterlijk’ te nemen. De hele scène is wel geïnterpreteerd als een symbolische weergave van de voortplanting van de dode in het hiernamaals. Het Egyptische woord voor ‘met de werpstok jagen’ (*qema*) klinkt namelijk hetzelfde als het woord voor ‘scheppen’, en dat voor ‘schieten/spietsen’ (*setji*) als ‘bevruchten’. Eend en gans zijn hier dan vermoedelijk bedoeld als symbolen van (mannelijke) vruchtbaarheid, zoals we die ook uit andere bronnen kennen.

Dat dieren werden gehouden voor hun melk, hun eieren en hun vlees of als last- en ploegdieren is natuurlijk niets bijzonders. Dat er goed voor ze gezorgd werd blijkt onder andere uit een bewaard gebleven veterinaire papyrus. Naast echte gedomesticeerde dieren zoals koeien, geiten, schapen en (vrijwel nooit afgebeelde) varkens werden ook in het wild gevangen dieren gehouden, waarbij sommige eerst een tijdje werden vetgemest. Dat gebeurde niet alleen bij ganzen en kraanvogels, maar merkwaardig genoeg ook bij de gevlekte hyena, die we met bijeengebonden poten op zijn rug zien liggen terwijl hij met vlees wordt volgepropt (afb. 2). Of het beest uiteindelijk geslacht en grotendeels gegeten werd of misschien alleen met het oog op een bepaald orgaan werd vetgemest — *foi gras* van hyena? — is niet bekend. Het belangrijkste lastdier was de ezel, dat ook als rijdier

Afb. 2: Het vetmesten van een hyena. Graf van Kagemni in Saqqara. Foto auteur.

Afb. 3: In deze sarcofaag werd de poes van kroonprins Thoetmosis begraven. Egyptisch Museum, Cairo JE 30172. Uit: D. Wildung & G. Grimm, *Goden en farao's* (Mainz, 1978), No. 28 (foto D. Johannes).

werd gebruikt. Het paard werd pas in de 17e eeuw v. Chr. in Egypte ingevoerd en was in de eerste plaats bestemd voor militair gebruik, om de strijdswagen te trekken op het slagveld en om ijlboden zo snel mogelijk naar hun bestemming te brengen. Ruiters te paard worden maar zelden afgebeeld.

De Egyptenaren waren dol op gezelschapsdieren, zozeer zelfs dat ze geliefde huisdieren soms na hun dood in hun eigen graf lieten bijzetten (afb. 3). Honden werden natuurlijk ook ingezet voor de jacht; ze worden meestal samen met hun mannelijke bazen afgebeeld, vaak met hun naam erbij; een kleine tachtig hondennamen zijn uit de bronnen bekend. Ook katten waren zeer geliefd. Vaak zien we ze onder de stoel van hun baas of bazin zitten, en soms hebben die nog een jong poesje op schoot. Ook verschillende soorten apen werden als huisdier gehouden, een lievelingsonderwerp van de Egyptische kunstenaars, die de aapjes onder de stoel van hun eigenaar allerlei apenstreken laten uithalen, ook al zitten ze vaak aan de

(a)

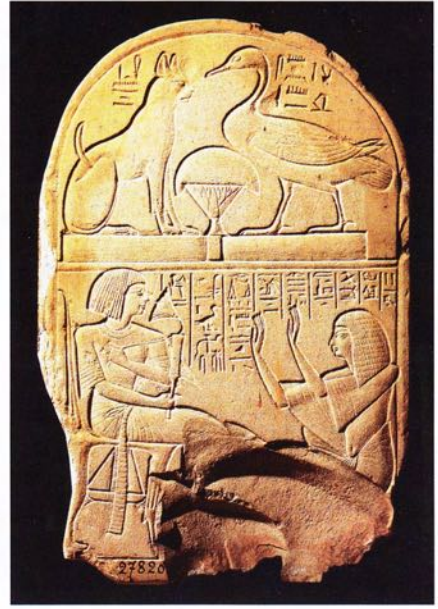
(b)

Afb. 4: Aapjes onder de stoel van hun eigenaars: (a) Graf van Raia, Saqqara; (b) Graf van Iniuia, Saqqara. Foto's auteur.

stoelpoot vastgebonden (afb. 4a-b). Soms zien we onder de stoel ook een eend en een enkele keer een jonge gazelle. Maar ook bij deze voorstellingen kan al dan niet religieuze symboliek een rol spelen. Onder de stoelen van koning Amenhotep III en koningin Teje zijn een poes en een eend afgebeeld (en een rondspringende aap), waarbij de poes haar poot liefdevol om de hals van de eend heeft gelegd (afb. 5). Dat is ongetwijfeld bedoeld als een toespeling op het huwelijk van het godenpaar Amon en Moet die als gans en als poes kunnen worden afgebeeld (afb. 6), en dus op de verbintenis van koning en koningin. Het huwelijk van Amon en Moet kwam tot stand nadat het aanstaande paar eerst ruzie had gemaakt en de godin in de gedaante van een woedende leeuw naar Nubië was vertrokken. De god Thoth had daarop de gedaante van een aap aangenomen en had haar terug naar Egypte weten te halen door haar met zang en dans en het vertellen van verhalen weer in een goed humeur te brengen en haar zo van een woeste leeuw in een liefvallige poes te veranderen. De rondspringende aap verwijst ongetwijfeld naar deze episode. Ook bij niet-koninklijke personen zou de aap onder de stoel van de echtgenote wel eens op deze mythe

Afb. 5: Eend en kat in innige omhelzing. Graf van Aänen, Luxor. Uit: Z. Hawass, *The Lost Tombs of Thebes: Life in Paradise* (London, Thames & Hudson, 2009), blz. 118 (Foto: Sandro Vannini)

Afb. 6: “De volmaakte gans van Amon” en “de kat van de Meesteres des Hemels” (d.w.z. de godin Moet). Egyptisch Museum, Cairo, JE 27820. Uit: P. Vernus, *The Gods of Ancient Egypt* (London/New York, Tauris Parke Books, 1998), blz. 171 (links) (Foto: Erich Lessing).

kunnen duiden, immers zo’n aapje kan ervoor zorgen dat zij — om de wijze Anchsjesjonky te parafraseren — een poes is voor haar man zodat hij naar myrrhe geurt, in plaats van een leeuw die hem het leven zuur maakt.

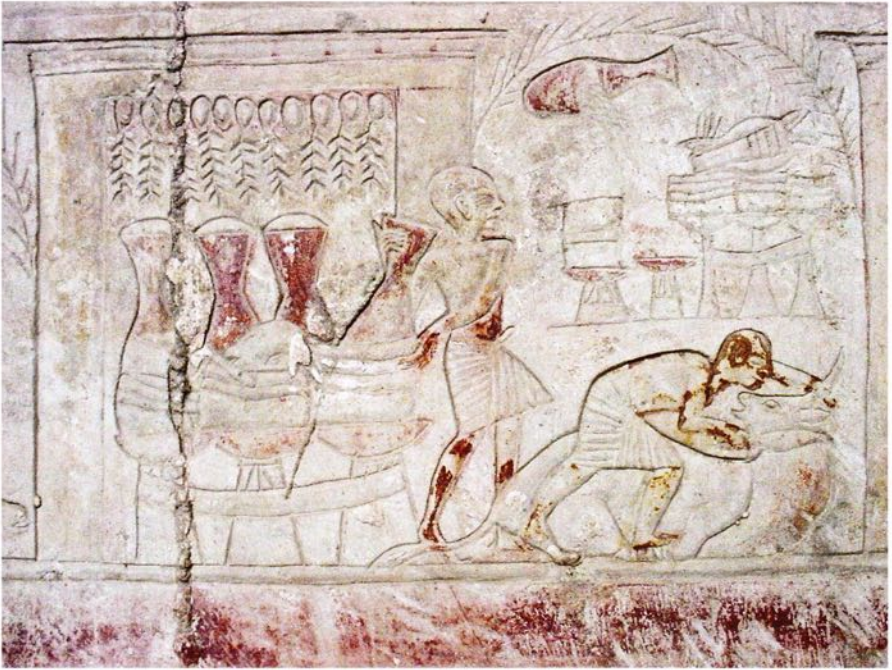
Daarmee betreden wij het terrein van de Egyptische religie, waarin dieren een belangrijke rol spelen. Mens en dier waren beide door de god geschapen. Zo vormt de god Chnoem niet alleen de mens op zijn pottenbakkerswiel, maar ook de dieren, die hij leven inblaast met de adem van zijn mond. “Mensen, grote en kleine dieren, vogels en vissen, slangen en schorpioenen, zij allen zijn het werk van zijn handen”, zoals een tekst in de tempel van Esna het uitdrukt. De scheppergod heeft niet alleen alle levende wezens gemaakt, maar hij zorgt ook voor het levensonderhoud van zelfs de aller-kleinste dieren, zoals muggen, vlooien en wormen. Net als de mensen uiten de dieren hun dankbaarheid jegens de scheppergod: viervoeters huppelen, vogels klapperen met hun vleugels en vissen springen op uit het water.

De Egyptenaren zelf werden het “vee van de god” genoemd. Het wekt dan ook geen verbazing dat in het Dodenboek de opsomming van zonden

die de dode niet bedreven zegt te hebben “ik heb de melk niet uit de mond van de zuigeling weggehouden” meteen wordt gevolgd door “ik heb het kleinvee niet van zijn weiden verdreven”. Als in een bekende vertelling over een tovenaar Djedi beweerd wordt dat die een afgehakt hoofd weer vast kan maken zonder gevolgen voor het slachtoffer en koning Cheops een gevangene uit de gevangenis wil laten halen zodat Djedi daarmee een demonstratie van zijn kunnen kan geven, komt dat de koning op een reprimande van de tovenaar te staan: “Niet met een mens, o Koning, mijn heer! Het is immers niet geoorloofd zoiets met het edele vee te doen!” Vervolgens vertoont de tovenaar zijn kunsten met twee ganzen en een stier, gangbare offerdieren, waarmee het inderdaad goed afloopt. Het doden van offerdieren werd overigens gezien als iets dat nu eenmaal noodzakelijk was en dat als het ware met de instemming van de slachtoffers gebeurde; in de offerliturgie voor de gestorven farao zegt deze: “Er is geen beschuldiging tegen mij door een gans, er is geen beschuldiging tegen mij door een stier”. Waren de mensen dus het vee van de goden, de goddelijke koning was de goede herder — daarom was het voorstel van koning Cheops, die in de latere traditie een slechte reputatie had, ook zo schandelijk.

Wilde dieren in de woestijn kunnen symbool staan voor de chaotische machten die de bij de schepping geordende wereld omringen en bedreigen. Het is de taak van de koning deze bedreiging van de scheppingsorde te bestrijden en daarom jaagt hij op wilde stieren, antilopen, leeuwen enzovoort, zoals hij ook de menselijke vijanden die Egypte bedreigen door het voeren van oorlogen dient te verslaan. Ook offerdieren kunnen in religieuze zin worden geduid als vijanden van de god die ritueel ter dood worden gebracht, met name in de tempelcultus. Bekende voorbeelden zijn de oryx-antiloop en het nijlpaard, beide vaak geassocieerd met de chaotische wereld buiten de schepping en vooral in de laatste eeuwen van de Egyptische beschaving met de dan steeds meer tot een soort ‘duivel’ geworden god Seth. Maar ook het offerdier bij uitstek, de stier, kan als symbool voor de vijand worden gezien, bijvoorbeeld in het begrafenisritueel, waarin rode kruiken met water worden stukgesmeten en tegelijk een offerstier wordt gekeeld (afb. 7) “opdat de vijand hem (de gestorvene) zal vrezén”.

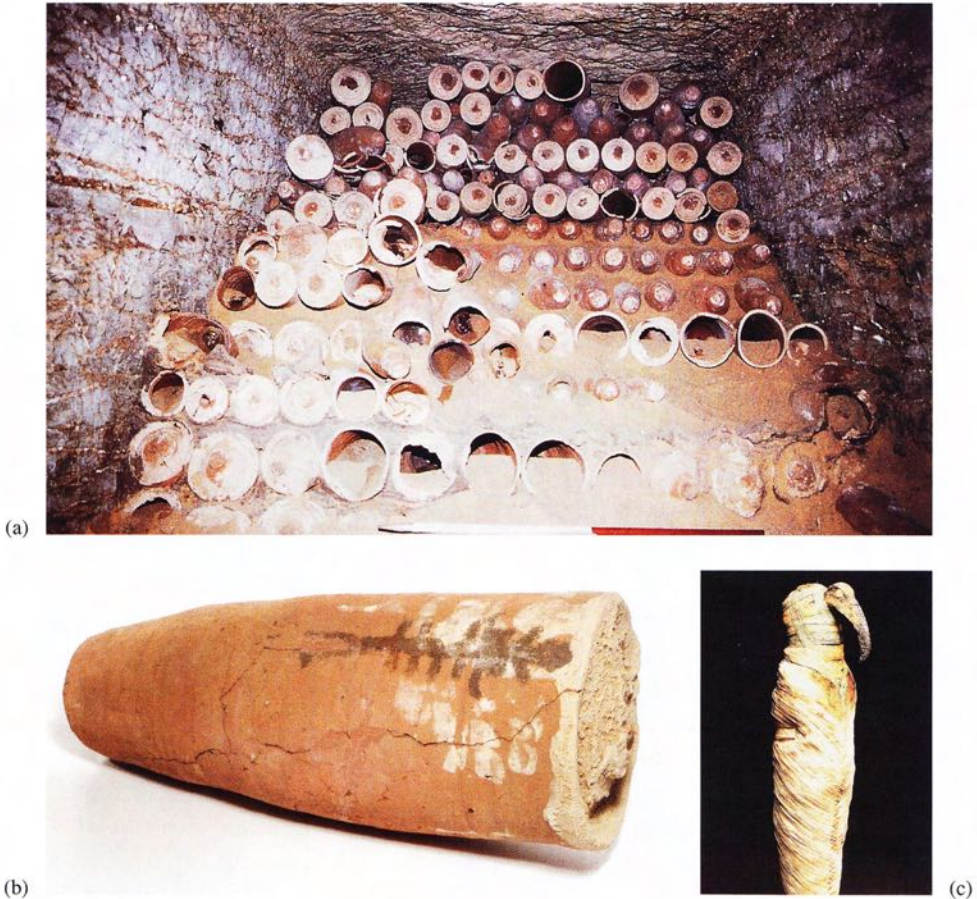
Dieren kunnen echter ook goden belichamen, bijvoorbeeld de Apis, de heilige stier van de god Ptah, of de goddelijke valk van de god Horus. Zo'n dier werd in de tempel van de god vereerd als diens levende, zich steeds vernieuwende cultusbeeld (door de Egyptenaren als *wehemoe* ‘de zich herhalende’ aangeduid). Het werd namelijk op grond van nauwkeurig omschreven uiterlijke kenmerken geselecteerd en als zo'n heilig dier stierf

Afb. 7: Het stuksmijten van rode kruiken en het doden van een offerstier als symbolische vernietiging van de vijand. Graf van Horemheb, Saqqara. Foto auteur.

werd het gemummificeerd en in een speciale graftombe bijgezet, en werd zijn plaats ingenomen door een nieuwe ‘herhaling’ van de god. De associatie van een bepaald dier met een god kan ook leiden tot de typisch Egyptische mengvorm waarin veel goden worden afgebeeld, nl. een menselijk lichaam met een dierenkop; bij kleine dieren, zoals de mestkever, vervangt soms het hele dier het menselijke hoofd. Uit dit laatste voorbeeld blijkt al dat deze voorstellingen niet letterlijk moeten worden genomen: het zijn symbolische weergaven, bedoeld om de goden van elkaar en van mensen te kunnen onderscheiden. Het zijn een soort hiërogliefen waaruit men naam en identiteit van een god of godin kan afleiden. Dit blijkt ook uit afbeeldingen van wel geheel als mens weergegeven goden; die dragen vaak de belangrijkste hiëroglief waarmee in het schrift hun naam wordt geschreven als onderscheidend symbool op hun hoofd. De omgekeerde vorm, een dier met mensenkop, komt ook voor: de ziel van de dode wordt voorgesteld als een vogel met diens hoofd, en de goddelijke koning kan worden afgebeeld als een sfinx, d.w.z. een leeuw met het hoofd van de koning.

De associatie van een dier met een godheid kan ook leiden tot een taboe op het doden en eten van zo'n dier. In Esna en in Saïs, twee steden waarin de godin Neith werd vereerd, was het verboden de aan haar gewijde Nijlbaars te eten. Plutarchus vertelt dat er ongeregelde uitbraken tussen de steden Cynopolis en Oxyrhynchus nadat de inwoners van Cynopolis de heilige vis van Oxyrhynchus hadden gegeten, waarna die van Oxyrhynchus

Afb. 8: *Ibismummies*. (a) Een van de ruimten in de ibis-catacomben in Saqqara, volgestouwd met kruiken met gemummificeerde ibissen. Uit: J. Taylor, *Death and the Afterlife in Ancient Egypt* (London, British Museum Press, 2001), blz. 259, fig. 194 (Foto Paul Nicholson, © Egypt Exploration Society, London). (b) Kruik met ibismummie, uit Saqqara; Leiden RMO F 1956/10.4. Uit: M.J. Raven en W.K. Taconis, *Egyptian Mummies. Radiological Atlas of the Collections in the National Museum of Antiquities in Leiden* (Turnhout 2005), blz. 291, fig. 106.1. (c) Ibismummie, misschien uit Hermopolis; Louvre. Uit: Philippe Germond, *An Egyptian Bestiary. Animals in Life and Religion in the Land of the Pharaohs* (London, Thames and Hudson, 2001), blz. 186, fig. 241.

uit wraak een bij de burensacrale hond hadden geofferd. Het taboe op het doden van zo'n heilig dier, dat misschien ook door economische motieven was ingegeven — het gold kennelijk vooral voor mensen van buiten de eigen provincie of stad — verhinderde de Egyptenaren niet heilige dieren op soms massale schaal te doden en na mummificatie te verkopen. Vooral in het laatste millennium voor Christus ontardt de dierencultus in een ware industrie. Pelgrims die naar de tempels en andere bedevaartsplaatsen togen konden daar niet alleen een bronzen beeldje of een andere afbeelding van de god kopen om die als votiefgave aan de god te schenken, maar ook een gemummificeerd exemplaar van het heilige dier van de god (afb. 8a-c). Die mummies werden vervolgens bij duizenden bijgezet in uitgestrekte catacomben. Deze praktijk betrof voornamelijk kleinere dieren, zoals valken, ibissen en andere vogels, maar ook katten, bavianen en jakhalzen. Dat op die manier tienduizenden dieren aan een vroegtijdig einde kwamen lijkt voor ons een barbaarse praktijk, maar we moeten niet vergeten dat de Egyptenaren deze dieren door ze te mummificeren lieten overgaan naar een nieuw leven in de ideale wereld van het hiernamaals, waar ze als goddelijke wezens voortleefden in het gezelschap van goden en mensen.

Verder lezen

Er bestaat zeer veel literatuur over het onderwerp, zowel specialistische als meer algemene. De beste inleiding is die van Patrick F. Houlihan, *The Animal World of the Pharaohs* (London, Thames and Hudson, 1996), dat ook een uitgebreide literatuuropgave bevat. Een ander, rijk geïllustreerd boek is Philippe Germond, *An Egyptian Bestiary. Animals in Life and Religion in the Land of the Pharaohs* (London, Thames and Hudson, 2001; oorspronkelijk in het Frans). De belangrijke studie van Linda Evans, *Animal Behaviour in Egyptian Art: Representations of the Natural World in Memphite Tomb Scenes* (Oxford, Aris and Phillips, 2010) benadert Egyptische diervoorstellingen vanuit ethologisch perspectief. Over dierenmummies: Edward Bleiberg, Yekaterina Barbash, Lisa Bruno, *Soulful Creatures: Animal Mummies in Ancient Egypt* (London, Giles/Brooklyn Museum, 2013); over dieren in de Egyptische religie: Martin Fitzenreiter, *Tierkulte im pharaonischen Ägypten* (München, Wilhelm Fink, 2013).

De Nederlandse Egyptoloog en godsdiensthistoricus Herman te Velde heeft verscheidene zeer lezenswaardige artikelen over dieren in het Oude Egypte geschreven; vele daarvan kunnen worden gedownload van www.jacobusvandijk.nl/BiblHtV.html (zie nrs. 8, 9, 22, 27, 44, 50, 65 en 68).

In het Oriental Institute Museum van de universiteit van Chicago was in 2012/13 de tentoonstelling 'Between Heaven and Earth: Birds in Ancient Egypt' te zien. Het gelijknamige, prachtig geïllustreerde boek bij deze tentoonstelling is gratis te downloaden van de website van het Oriental Institute: <http://oi.uchicago.edu/research/pubs/catalog/oimp/oimp35.html>.